

УДК 130.1

Валентина Дроtenко, Юрій Гуйда**СУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК МОДАЛЬНИЙ ОПЕРАТОР ОСОБИСТОСТІ**

У статті досліджено концепт «суб'єктність» як специфічний «модальний оператор» особистості (необхідність, можливість, дійсність), який визначає спрямованість суб'єктної активності індивіда. Проаналізовано поняття «суб'єктність» у філософії Аристотеля, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Розглянуто діалектику змісту і форми суб'єктності; проаналізовано потенціал концепції суб'єктної активності індивіда у визначенні сутності поняття «суб'єктність».

Ключові слова: суб'єктність, суб'єктна активність, самосвідомість, ідентичність, самовизначення, самореалізація, рефлексія свободи.

Valentina Drotenko, Yuri Guida**SUBJECTIVITY AS OF THE INDIVIDUAL MODAL OPERATOR**

The article defines the concept of «subjectivity» as a specific «modal operator» of personality (necessity, possibility, reality) which directs individual objective activities. We analyzed the concept of «subjectivity» in the philosophy of Aristotle, Kant, Fichte, Schelling, Hegel. We found the difference of the terms «subject» and «subjectivity». The term «subject» is mainly focused on the epistemological aspect when it comes to the adequacy or inadequacy of reflection of objective existence. Subjectivity is understood as a quality of subject.

The purpose of this study is: to identify the dialectics of subjectivity's content and form; to analyze the potential of the concept of individual subjective activity in the determining of the concept of «subjectivity» nature.

Aristotle stated that subjectivity can be hidden, it can exist only as a possibility, or being actualized. The concept of subjectivity indicates activity of a thinking individual in the cognition of reality and it's transformation. Kant, Fichte, Schelling and Hegel studied the principle of the representation of subject and object relationship in the cognition as a necessary condition of the productive activity of consciousness. They defined consciousness as the basis of personality. Kant formulated the categorical imperative as the highest level of subjectivity. Fichte proposed the position about the autonomy of «Me». Self-consciousness arises as a reflection of motivation, «Me» acquires subjectivity. Self-consciousness is the basis of subjectivity. Schelling defined that «Me» is characterized not only by self-consciousness, but by the tendency to the objectification of itself. «Identical» is the basis of the world. It appears in nature and human consciousness, in history and art. Absolute identity has two forms: subjective consciousness and object nature. Hegel develops the concept of absolute principle: human cognition is self-consciousness of the absolute principle of reality. The highest level of consciousness is subjectivity itself; true independence, containing the opposites and overcomes them itself.

The meaning of «subjectivity» reveals itself as the way of self-determination (choice and decision-making, harmonization of reality); as the form of self-fulfillment (interactivity, productivity); as the need to be responsible (reflexive) in disposing of freedom in the limited space and time.

Key words: subjectivity, subjective activity, self-consciousness, identity, self-determination, self-fulfillment, reflection of freedom.

Валентина Дроtenко, Юрій Гуйда**СУБЪЕКТНОСТЬ КАК МОДАЛЬНЫЙ ОПЕРАТОР ЛИЧНОСТИ**

В статье исследован концепт «субъектность» как специфический «модальный оператор» личности (необходимость, возможность, действительность), который определяет направленность субъектной активности индивида. Проанализировано понятие «субъектность» в философии Аристотеля, Канта, Фихте, Шеллинга, Гегеля. Рассмотрена диалектика содержания и формы субъектности; проанализирован потенциал концепции субъектной активности индивида в определении сущности понятия «субъектность».

Ключевые слова: субъектность, субъектная активность, самосознание, идентичность, самоопределение, самореализация, рефлексия свободы.

Постановка проблеми. Філософські рефлексії щодо поняття «суб'єктність» та проблем суб'єктної активності індивіда простежуються у філософії античності та середньовіччя, німецької класики та філософських концепцій XIX – XX ст. Однак слід зазначити, що термін «суб'єктність» ще не здобув категоріального визначення в системі соціально-філософського знання і тому досить часто його ототожнюють із поняттям «суб'єктивність». Соціально-філософський аналіз феномену суб'єктності з погляду історико-філософського концепту «суб'єктність» (у Аристотеля, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля) дозволяє розглянути розвиток поняття «суб'єктність» у взаємозв'язку з предметно-практич-

ною, психічною та мисленнєвою діяльністю суспільного індивіда, тобто як продукт саморозвитку особистості, як спосіб самоідентифікації і форму самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В окремих працях із психології суб'єктності ряд авторів розрізняють «суб'єктність» і «суб'єктивність» як певні властивості (якості) суб'єкта: К. О. Абульханова, А. В. Брушлинський, А. К. Осницький, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман, В. А. Татенко, А. У. Хараш та ін. [7; 8], які у своїх працях використовують термін «суб'єктність» («суб'єктний») як самостійний, як такий, що означає істотну властивість суб'єкта і принципово відрізняє його від об'єкта та інших суб'єктів. Із позицій філософії Г. В. Ф. Гегеля таку «якість» слід розуміти як «тотожну з буттям визначеність». О. М. Леонтьєв у монографії «Деятельность. Сознание. Личность» (1977), аналізуючи термін «суб'єктивність», утворює семантичну пару «суб'єктивізм – суб'єктність», яка розкриває протилежність двох значень суб'єктивності: 1) приналежність суб'єкту психічного; 2) адекватне ставлення психічного до буття як об'єкту. Вважають, що це перше застосування терміна «суб'єктність» для характеристики того, що належить суб'єкту.

Як зазначає С. Д. Дерябо [3], в літературі використовують два терміни, що позначають якість суб'єкта: «суб'єктивність» і «суб'єктність». У першому випадку в семантичному полі домінує схема адекватності (чи неадекватності) відображення суб'єктом об'єктивного буття, і в термін «вбудована» гіпотеза про характер системоутворювальної властивості суб'єкта. У другому – термін позначає лише системну якість суб'єкта, сам факт його наявності як такого, не висувуючи при цьому жодних гіпотез про його сутність. Проте тривалий час домінуючим залишався термін «суб'єктивність», оскільки в дослідженнях проблеми «суб'єкта – об'єкта» акцент було зроблено не стільки на онтологічному, скільки на гносеологічному аспекті: найважливішого значення набувало питання про адекватність / неадекватність відображення суб'єктом об'єктивного буття, тобто суб'єктивність розглядали як системну якість суб'єкта.

Мета і завдання дослідження: актуалізація методологічного значення історико-філософського концепту суб'єктності для сучасного соціально-філософського дискурсу, що дозволить:

- розкрити діалектику змісту і форми суб'єктності;
- проаналізувати методологічний потенціал поняття «суб'єктна активність індивіда» у визначенні онтологічних засад сутності концепту «суб'єктність».

Виклад основного матеріалу. Філософський концепт суб'єкта вперше зустрічаємо в логічних трактатах Аристотеля. Аналізуючи зміст та форму висловлювань, він увів категорії «суб'єкт» і «предикат» (грецькі терміни відповідають латинським: «*hurokeimenon*» – «*subjectum*» (позначається S), а «*kategoroumenon*» – «*praedicatum*» (позначається P). Оскільки для Аристотеля форма невіддільна від матерії, то суб'єкт і предикат залежать від охоплених ними предметів, їх не можна відокремлювати, вони не можуть існувати окремо, як ідеї Платона. За Аристотелем, суб'єкт із предикатом утворюють чотири типи з'єднань: «визначення», «власне», «рід» і «випадкове». Аналізуючи ці типи зв'язку «суб'єкт – предикат», він виявив критерій обернення висловлювання. Якщо можна обернути висловлювання «S є P» в «P є S», і при цьому істинність його не зміниться, то це – «визначення» або «власне». Важливою категорією для поняття «суб'єкт» є «дія» («*praxis*») – те, що, згідно з Аристотелем, перетворює, викликає рух і зміну. «Необхідно, щоб у діючого і того, що відчуває вплив, була різна діяльність. Адже в одному випадку є дія, в іншому – те, що зазнає дії, причому підсумок і мета першого є діяння, другого ж – пасивний стан» [1, с. 107]. Інакше кажучи, ознакою суб'єкта є активність, тоді як об'єкт пасивний і може лише чинити опір дії.

На думку Аристотеля, існує два типи взаємодії: дія відповідає суб'єкт-об'єктному, а «те, що зазнає дії» – об'єкт-суб'єктному типу. Найважливіша характеристика дії – розгортання в часі: «Якщо хтось вказує, скільки тривала дія, він визначить її часом» [1, с. 64], тобто можна говорити про «процес взаємодії», крім того, дія «допускає і протилежність собі, і більшу чи меншу ступінь» [1, с. 79]. «Відчувати вплив і впливати – не в природі будь-якої речі, а властиво лише тим, які містять в собі протилежності» [1, с. 79], тобто можна говорити про «форму взаємодії». Аристотель фактично переходить до категорії «взаємодія», похідної від категорії «дія», що дозволяє описувати ситуації, коли є взаємний вплив предметів і явищ одне на одного. При цьому взаємодія з погляду процесуальності є перехід можливого в справжнє (актуалізація). Це означає, що суб'єктність може бути прихованою, не проявленою, наявною лише як можливість, або актуалізованою, проявленою, що маніфестує себе. «З речей, здатних діяти, ті, у яких форма не знаходиться в матерії, впливають, не зазнаючи впливу, а ті, у яких перебуває, – самі схильні до дії» [1, с. 406]. Отже, в понятті «суб'єктність» на перший план постає активність мислячого індивіда в пізнанні дійсності та її перетворенні.

Античну традицію значення активності суб'єкта у свідомому ставленні до світу розвинула німецька класична філософія. Категорії «суб'єкт» і «суб'єктність» розробляли Кант, Фіхте, Шеллінг і Гегель, котрі розглядали рефлексію всього зовні заданого як умову відповідного уявного (мисленнєвого) змісту, який

набуває характеру внутрішньої достовірності свідомості. Цей принцип рефлексії, самосвідомості, свідомого контролю над вихідними відношеннями суб'єкта до об'єкта в процесі пізнання як необхідної умови продуктивної діяльності свідомості став важливим досягненням німецької класичної філософії.

Згідно з І. Кантом [4], духовний апарат упорядковує в просторі і в часі матерію відчуття зовнішнього світу і в такий спосіб утворює поняття, за допомогою яких людина інтерпретує чуттєвий досвід. Причини відчуттів непізнавані; вони не можуть бути описані категоріями, тому Кант назвав їх «речами в собі». Оскільки простір і час суб'єктивні, то людське сприйняття завжди виявляє в навколишньому світі характеристики, що вивчаються геометрією і наукою про час. Через свою суб'єктивність простір і час, на думку Канта, не є поняття, а форми «інтуїції» («Anschauung»). Причиною явищ у просторі і часі є свобода волі людини на відміну від відчуттів, причиною яких є «речі в собі». Водночас є суб'єктивні поняття, які Кант називає апіорними, виводячи їх із виділених Аристотелем форм силлогізму. До них належать важливі для аналізу суб'єктності поняття: «існування», «необхідність», «можливість», «причина і дія», «взаємодія».

У «Метафізиці моралі» (1785 р.) [4] Кант уводить поняття «категоричний імператив» – формулу наказу для розуму. Це об'єктивний принцип, який нав'язується волі. На його думку, всі моральні поняття апіорні, тобто знаходяться виключно в розумі. Якщо люди вчиняють відповідно до приписів обов'язку, тоді мораль як суб'єктивна цінність актуалізується. Це означає, що розумна людина керується волею, тобто підпорядковує свої дії закону. З поняття закону Кант виводить апіорний характер категоричного імперативу, який зводиться до того, що певний вчинок необхідний «категорично», незалежно від поставленої мети, на відміну від умовного імперативу, який означає, що для досягнення конкретної мети слід зробити конкретну дію (вчинок). Категоричний імператив містить формулу закону і абсолютну необхідність діяти у відповідності з ним, причому закон не містить обмежуючих умов. Узгодженість дії (вчинку) з категоричним імперативом безумовно необхідна. Суть категоричного імперативу Кант формулює так: роби так, щоб максима, якою керуєшся, могла стати загальним законом. По суті, тим самим він описує вищий рівень суб'єктності. Водночас суб'єктність індивідуальна: під час аналізу суб'єктності, розглядаючи вчинки, які виходять із категоричного імперативу, слід враховувати не тільки бажаний суб'єктом образ майбутнього, але і досягнуті результати.

Й. Г. Фіхте розвинув новий погляд на дійсність і висунув положення про автономність «Я» у статті «Про поняття наукоучення, або Про так звану філософію» (1794 р.) [5]. Уже Кант зробив предметом своєї «критичної філософії» реальність людської свідомості з її пізнавальними філософсько-світоглядними установками, у яких проявляється діяльність людини як особливий тип буття, на відміну від буття природи. Це відкривало можливість розробки онтології нового типу, у якій «буттям» є свідомість людини як духовна діяльність. Фіхте реалізував цю можливість у своїй філософській системі, відмовившись від кантівського тлумачення «речі в собі» як незалежної від людської свідомості сутності. На думку Фіхте, увесь свій зміст свідомість повинна пояснити з самої себе, без апеляції до зовнішньої природи, «речей у собі». Все те, що як зовнішня межа протистоїть свідомості – «об'єкт», «чуттєва даність», «природа», «річ у собі», і є, згідно з Фіхте, лише межа діяльності свідомості, зупинка в активності «Я». Лише «Я», свідомість, дух є для людини єдиною реальністю, тому філософія повинна стати вченням про «Я» як особливу духовну субстанцію, сутність якої постає ця принципова необмежена вільна діяльність. «Знання ... існує саме для себе: знання стає самосвідомістю; і в цій самосвідомості воно є для себе власна сила, що ґрунтується на собі, свобода і діяльність» [5, с. 138]. Теоретичним підґрунтям цього принципу, на думку Фіхте, є обумовленість усвідомлення існування зовнішнього світу усвідомленням власних сприйнятих, незалежних від власної волі. Фіхте вважав, що джерелом системи уявлень, супроводжуваних «відчуттям необхідності», є «дія інтелекту», а не кантівська «річ у собі». Під дією він розуміє здобування активним інтелектом як «чистим Я» чуттєвого досвіду, що утворює зміст свідомості («емпіричне Я»). У роботі «Ясне як сонце повідомлення» Фіхте пише: «Я урочисто тут заявляю: внутрішній сенс, душа моєї філософії полягає в тому, що людина не має взагалі нічого, крім досвіду; людина приходить до всього, до чого вона приходить, тільки через досвід, тільки через саме життя. Все її мислення – несистематичне або наукове, звичайне або трансцендентальне – виходить з досвіду і має на меті знову-таки досвід» [5, с. 285]. На думку Фіхте, як усвідомлення зовнішнього світу, так і самосвідомість вперше виникає з «біологічного досвіду», оскільки в живій істоті є «відчуття сили», яке Фіхте називає «принципом життя свідомості». У трактаті «Мораль» («Наукоучение») (1797 р.) Фіхте говорить уже не про абстрактну тенденцію до оволодіння всім, що оточує живий організм, а більш конкретно про «інстинкт», «потреби» і «задоволення». Самосвідомість виникає як рефлексія спонукання, тобто коли воно усвідомлюється як «моє спонукання». Завдяки цьому спонукання перестає бути інстинктивним, і, за висловом Фіхте, відбувається «стрибок» із природної необхідності в людський світ. «Я», яке було до того лише пасивним дзеркалом інстинктивної поведінки, набуває суб'єктності.

Фіхте стверджував: природа не діє (не є суб'єктом), діє лише людина – вільна істота, яка володіє суб'єктністю. На відміну від тварин, які задовольняють потреби інстинктивно, людина здатна діяти відповідно до усвідомлених намірів. Як зазначав Фіхте, на початку усвідомленої дії стоїть акт волі – вільне рішення «Я», навіть якщо це рішення зводиться до схвалення спонукання, що виникає з «біологічного досвіду». Спонування завдяки усвідомленню перестає бути інстинктивним і стає частиною самосвідомості. Самосвідома істота завдяки контролю вмісту свого чуттєвого досвіду («емпіричного Я») може впливати на свої спонування, трансформувати їх. Саме така здатність самосвідомості лежить в основі її розвитку. Тому, на думку Фіхте, призначення людини полягає в перетворенні природи і суспільства, щоб зробити їх ідентичними з собою. Для цього людина «повинна визначати сама себе і не дозволяти визначати себе нічим зовнішнім». Говорячи про перетворення природи і суспільства, Фіхте вказує, що людина, відсуваючи межу «не-Я», залишає свій «слід» на предметах так, щоб вони були її своєрідним відображенням; тим самим вихідна природна визначеність предметів змінюється на людську визначеність, у чому і полягає моральне завдання людини. По суті, йдеться про творчість, завдяки якій людина уникає загибелі. Творча дія дозволяє перейти межі індивіда і продовжитися в наступних поколіннях. «Сьогоднішня та остаточна явище кінцевої мети відбувається неодмінно тільки в індивідуальній формі, і для цього явища придатна тільки воля, а світи є лише сфери видимості індивідуальних волей. Ті, хто не викликав у собі волі, не існують» [5, с. 531].

Ф. В. Й. Шеллінг у роботі «Система трансцендентального ідеалізму» (1800 р.) [6] зробив перехід до онтологічної позиції. Оскільки пізнання має два полюси: природу (перший полюс, об'єктивний), і «Я» (другий полюс, суб'єктивний), Шеллінг представляє свою концепцію філософії як систему двох взаємодоповнювальних «філософських наук». Наука про природу, натурфілософія, виходить із її повної автономії від «Я», оскільки «поняття природи не містить існування поняття інтелекту». Однак Шеллінг стверджує, що «необхідною тенденцією» природи є «одухотворення», інтеріоризація аж до людини, причому закономірність розуміють як щось ідеальне. З другого боку, філософська наука, що вивчає «Я», виходить з його самодостатності. Однак у «Я» відзначається не тільки самосвідомість, що виникає завдяки відчуттям, сприйняттям, уявленням і рефлексії, але також тенденція до об'єктивізації себе, що проявляється в поведінці. Виходить, що об'єктивне виникає з суб'єктивного, і таким чином, друга філософська наука доповнює натурфілософію, яка показує спрямованість природи до рефлексії самої себе, до людського розуму: «Натурфілософ у своїй винятковій спрямованості на об'єктивне насамперед прагне усунути будь-яке втручання суб'єктивного в галузь свого знання» [6, с. 235]. Проектування поведінки і подальша довільна акція передбачає, що світ об'єктивний, а усвідомлюється він, оскільки «Я» спрямовує на нього свою волю. Це означає, що довільні акції спираються не тільки на свідомість навколишнього світу, а й самосвідомість; що навколишній світ усвідомлюється тільки в разі активності «Я». Існує світ природи, в якому людина не бере участі, але під час здійснення людських дій виникає інший світ – світ артефактів, предметів культури, якого раніше не було. У перетвореній людиною природі об'єктивовано, «опредмечено» свідомість у вигляді діяльності, що містить мотивацію, планування, здійснення і контроль. Крім дій, у природному середовищі людина взаємодіє й з іншими людьми, причому Шеллінг підкреслює, що «безперервна взаємодія розумних істот» є «необхідною умовою свідомості», а без діяльності інших інтелектів, що впливають на світ, і, зокрема, на конкретного індивіда, той впав би в несвідомий стан. Отже, соціальне середовище, безумовно, необхідне для розвитку суб'єктності.

Шеллінг зазначає важливу обставину, що хоча кожна людина діє, виходячи з особистої мотивації, разом з тим її дії вплітаються в сукупність дій усього людства, складаючи його історію. Шеллінг називає підставу дійсності «суб'єкт-об'єктом». Ця основа має дві форми існування – суб'єкт (тотожний свідомості) і об'єкт (тотожний природі). У «Системі трансцендентального ідеалізму» для позначення основи дійсності Шеллінг використав поняття «ідентичність», щоб висловити думку, що природі й свідомості притаманна одна і та ж будова основи, яку можна позначити як «самостворення», як сходження до вищої стадії розвитку. При цьому Природа творить несвідомо, але в її продуктах можна виявити тенденцію спрямованості до вищого, до розуму, носієм якого є Людина. На протигагу природі, світ людей творить свідомо, але в процесі цієї колективної творчості виникають незаплановані наслідки, щось неусвідомлене.

Якщо Фіхте висунув тезу, що основою світу є «Я», то Шеллінг прийшов до іншої – основа світу є те «ідентичне», що, з одного боку, проявляється в природі й людській свідомості, а з другого – в історії та мистецтві. Природу Шеллінг розуміє як незалежну від свідомості, оскільки натхненність природи проявляється в спрямованості до вищого (до розуму), а спрямовуючою дійсністю є жива природа, організм. Водночас природа і штучні творіння «випромінюють» дійсність, що пізнається розумом. У філософській системі Шеллінга абсолютне усвідомлює себе в людському пізнанні. Ця

думка згодом розвинена Гегелем. Шеллінг у роботі «Виклад моєї системи філософії» виступає з позиції підстави (основи), яку називає «абсолютною ідентичністю» і яка щодо природи й свідомості є їхнім «буттям у собі». Це «буття у собі» має форму суб'єктності свідомості (або історії), а з другого боку – об'єктності природи. В обох формах діють загальні принципи, і хоча у свідомості або історії переважає суб'єктивний принцип, а в природі – об'єктивний, у свідомості (історії) вбачається об'єктивне начало, а в природі пізнається «розумне» у вигляді сукупності природних законів.

Г. В. Ф. Гегель розвиває концепцію абсолютного начала речей, котре, як і Шеллінг, Гегель називає «суб'єкт-об'єкт». Це абсолютне начало вивчається двома філософськими науками – трансцендентальною філософією, предметом якої є свідомість (суб'єкт), і натурфілософією, яка досліджує природу (об'єкт), – що взаємно пов'язані й доповнюють одна одну, утворюючи образ абсолюту. Оскільки абсолютне начало може бути зафіксоване думкою, то Гегель постулює, що абсолют споріднений людському мисленню. Звідси теза, що людське пізнання насправді є самосвідомістю абсолютного начала самої реальності. Тобто в основі реальності знаходиться «дух», який усвідомлює і пізнає себе. Інструментом аналізу реальності, на його думку, є поняття, ідеї, об'єктивні «визначення думки». «Наука логіки», у якій Гегель виклав цю концепцію, містить інформацію про об'єктивний світ. «Дух» реалізується в матеріальному світі та в історії, і його прояви люди поступово усвідомлюють у законах природи, у законах суспільства. Діалектика абсолютної ідеї, що є основою реальності, проявляється в динаміці змін у природі й людській історії, а також у людському пізнанні й розуміється як прогрес. У «Феноменології духу» Гегель розуміє пізнання, еволюцію суспільства та форм, в яких воно усвідомлює себе, зокрема релігію та філософію, як вираження спрямованості абсолютної ідеї до свого самопізнання. Отже, абсолют є не тільки субстанцією, а й суб'єктом, тобто джерелом власного руху до самосвідомості: «Вища у свідомості є суб'єктивність як така; вона є тотальність і може бути самостійна в собі, це – уявлення істинної самостійності. Самостійне те, що не знає протилежності, долає цю протилежність, не зберігає в протиставленні собі кінцеве, але містить ці протилежності в самому собі і водночас долає їх в собі. Це визначення суб'єктивності ... є також визначення суб'єктивної свідомості: вона знає себе як суб'єкт, як тотальність, справжню самостійність» [2, с. 34].

Висновки. Аналізуючи історико-філософський зміст соціального феномену суб'єктності можемо визначити концепт «суб'єктність» як специфічний «модальний оператор» особистості (необхідність, можливість, дійсність), що виявляє зміст і форму спрямованості суб'єктної активності індивіда, а саме:

- спосіб самовизначення – вибір і прийняття рішень; гармонізація проблемності дійсності;
- форми самореалізації – інтерактивність способів взаємодії та продуктивність результатів діяльності;
- необхідність відповідально (рефлексивно) розпоряджатися свободою в конкретному часі й просторі.

Сучасна філософська рефлексія за поняттям «суб'єктність» закріплює значення особливої особистісної якості, пов'язаної з активно-перетворювальними властивостями і здібностями індивіда в суспільстві, підкреслюючи процесуальний характер самої «Я», пов'язаний із самовизначенням, самосвідомістю, саморегуляцією, суб'єктифікацією тощо. Звернення до теоретичних витоків концепції суб'єктності в класичній філософії, на нашу думку, є необхідним моментом сучасних філософських рефлексій щодо соціального феномену суб'єктності індивіда і суспільства.

Література:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Т. 2. – М.: Издательство «Мысль», 1978. – 687 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В двух томах / Г. В. Ф. Гегель. – Т. 2. – М.: Издательство «Мысль», 1977. – 573 с.
3. Дерябо С. Д. Феномен субъектификации природных объектов: дис... докт. психол. наук [Электронный ресурс] / С. Д. Дерябо. – Москва, 2002. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/fenomen-subektifikatsii-prirodnykh-obektov>
4. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант. – Т. 4., Ч. I. – М.: Издательство «Мысль», 1965. – 544 с.
5. Фихте И. Г. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение / И. Г. Фихте. – М.: Харвест, 2000. – 784 с.
6. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения в двух томах / Ф. В. Й. Шеллинг. – Т. 1. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.
7. Благирева И. Я. Субъектность как категория и предмет профессионального образования [Электронный ресурс] / И. Я. Благирева. – Режим доступа: <http://www.tsutmb.ru/subektnost-kak-kategoriya-i-predmet-professionalnogo-obrazovaniya>
8. Хисамбеєв Ш. Р. Проблема субъектности в философии и психологии [Электронный ресурс] / Н. Р. Хисамбеєв // Психологические исследования. 2015. – Т. 8. – № 39. – С. 6. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора В. Г. Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка **В. А. Бодак**